PUPP RÉKA*

EGY IRODALMI MŰ NYELVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉSE. ÖRKÉNY ISTVÁN: *AZ OTTHON*

Kulcsszavak: *morfológia, szintaxis, szövegten, intertextualitás, irodalmi interpretáció*

Kosztolányi mondja a *Tanulmány egy versről* című írásában: „... a versbúvárnak vissza kell térnie a testhez, a külső formára, erre kell alapítani minden mondanivalóját”.¹

Sokféle formája alakult ki Kosztolányi óta a nyelv-és irodalomtudomány közti közvetítésnek, hiszen közös művelési területek kialakítására is történtek komoly kísérletek. Ezek jó része azonban hosszú ideig nem szabadulhatott attól az örökségtől, amely az egzsákságelvű² leírhatóság vonzásában *lényegi hovatartozások* mentén próbálta megragadni a nyelv vagy az irodalom összehasonlítható „mibenlétét”. A legfontosabb kérdés pedig, hogy mi is tesz egy nyelvi közleményt irodalmivá, ilyen módon alapozta meg a nyelv poétikai funkciója iránti strukturalista érdeklődést, s vezetett később oda, hogy nem nyelvészeti kiindulású irodalmárok is hajlamosak voltak az irodalmiságot a szövegek metaforikus megalkotottságára korlátozni. Azok viszont, akik elsődlegesen nem a nyelv megnyilvánulásaként értékelték az irodalmat, a nyelv esztétikai teljesítményét gyakran fokozták le a pusztá kifejezőeszközök szintjére, s legfeljebb a gondolatokat színező stílushatások világával azonosították.³

Sokáig az irodalomelmélet és a nyelvelmélet szoros kapcsolatának magától értetődése el- lenére, a két kutatási irány két külön úton haladt, és csak felszínesen érintették egymást, anélkül, hogy egymás kutatási eredményeit kiaknázták volna. Ez a dolgozat ennek a kapcsolatnak lehetőségeit keresi és fenntartja, rávilágít irodalmiság és nyelviség egymásrautaltságára.

Úgy tűnik, hogy a nyelv-és irodalomértelmezés újfajta találkozását a kulturális-antropológiai korszakküszöb készítette elő, amelyen túl történetileg először vált lehetővé annak belátása, hogy az ember elsősorban és mindenekelőtt *nyelvi létező*. Coşeriu mondja, hogy a nyelv funkciótelljessége csak az irodalomban képes megnyilatkozni. És ez azt is jelenti, hogy minden nyelv elsősorban saját irodalmában képes megmutatni azt, miként sajátította el, értelmezi és alkotja mindig újra a hozzá tartozó közösség világát. Itt válik beláthatóvá annak a hermeneutikai törvénynek a jelentősége is, hogy világa csak annak van, akinek nyelve van.⁴

* PUPP Réka (1973), dr. nyelvész, a Bukaresti Egyetem Hungarológia Tanszékének adjunktusa.

1 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Tanulmány egy versről* = Uő: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi, Bp., 1990. 461–470.

2 KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Nyelvként (meg)értett irodalom* (a továbbiakban KULCSÁR SZABÓ: *Nyelvként*) = TOLCSVAI NAGY Gábor: „*Nem találunk szavakat*”. Kalligram, Bp., 1999. 7 (a továbbiakban TOLCSVAI NAGY: „*Nem találunk*”).

3 TOLCSVAI NAGY Gábor: *A mai nyelvtudomány lehetőségei az irodalomértésben* = Uő: „*Nem találunk*” 42, 58–62 (a továbbiakban TOLCSVAI NAGY: *A mai nyelvtudomány*).

4 KULCSÁR SZABÓ: *Nyelvként* 8–10.

Ma már elfogadott a nézet, miszerint irodalmi értelmezés nem jöhet létre a mű nyelvi megformáltságának számbavétele nélkül, és a nyelvi szempontú vizsgálat sem redukálható mondat vagy szó (szerkezet) szintjére irodalmi műveket, mert csupán a kétféle szemlélet együttesen nyújthat komplex, átfogó képet. Azért is következhetett be ez a szemléletváltás, mert a 20. századi szellemtudományoknak (szociológia, pszichológia, történettudomány stb.) mindinkább központi témája a nyelv.⁵

Az alábbi tanulmány elsősorban Örkény István *Az otthon* című művének szövegét igyekszik nyelvészeti, illetve szövegnyelvészeti szempontok szerint elemezni, és ezáltal rámutatni a mai nyelvtudomány lehetőségeire az irodalomértésben. A meghökkentő, groteszk élethelyzeteket olykor pillanatképpen megörökítő Örkény irodalmi nyelvezetét vizsgálja ez a munka, a jó nyelvi megformáltság tükrébe helyezve a szövegek szemantikai összefüggéseit.

Végig fenntartott kérdése a tanulmánynak, hogy mi teszi Örkény István nyelvi közleményt irodalmivá? Jeles íróink, így Örkény számára a nyelv eszközt jelent, amellyel kifejezi önmagát, leírja a környezetet, elbeszéli történeteit, meglátásait, gondolatait, de cél is, mert mindig a legpontosabb, legmegfelelőbb megfogalmazást keresi és nyújtja az olvasónak a leginkább odaillő nyelvi eszközöket felhasználva.

Az elemzés során keresem az irodalom és nyelv kapcsolatát, figyelembe veszem a mű teljes szerkezetét, a szó- és mondat szintű jellemzőit, és ezt a grammatikai mikroelemzést összekötöni próbálom a szöveg értelmezésével. A grammatikai leírás részének tekinti a szöveglétrehozás és megértés folyamatjellegét, a szöveggörnyezet és a beszédhelyzet jelentésképző szerepét és általában a jelentést, ezáltal átértelmezve a nyelvtani szerkezet eddig csupán formális létét, új belátásokat ígérve az irodalmi szöveg magyarázatában is.⁶

Fontos, hogy nem tisztán a nyelvészet, inkább az interdiszciplináris jellegű szöveg- és szemponthoz közelítek az irodalomértéshez, mert a szöveg- és szemponthoz megengedi a kizárólag szöveg szintű megértést és értelmezést, a mondaton túlmutató grammatikai eszközök, kapcsolóelemek vizsgálatából kiindulva.

Módszertani segítséget tehát a szöveg- és szemponthoz kínál, hiszen ez az aránylag újnak mondható nyelvtudományi ág a nyelvészet, a szemiotika, a humán kommunikáció, a stilisztika, a hermeneutika és egyéb, szövegeket kutató tudományok határmezsgyéjén jött létre, és ezért sokféle járható utat kínál a szövegek boncolgatásában.⁷

A szöveg- és szemponthoz tartozik a szemantikai és grammatikai elemek leírásán, a szövegek jelentésének felderítésén túl, az intertextuális kohéziót megteremtő utalások kutatása is.

Az intertextualitás vagy szövegköziség többféleképpen értelmezhető, ez a tanulmány olyan automatóm szövegek közötti kapcsolatokra kíván rávilágítani, amelyek nyelvi megalapozottságúak.⁸

5 TOLCSVAI NAGY GÁBOR: *Párhuzamok és kapcsolatok magyar irodalom, nyelv és nyelvközösség 20. századi történetében* = TOLCSVAI NAGY: „Nem találunk” 11–13.

6 Uo. 16–17.

7 TOLCSVAI NAGY: *A mai nyelvtudomány* 56–57.

8 SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: *Szövegek közötti összefüggés* = Uő: *Leíró magyar szöveg- és szemponthoz*. Osiris, Bp., 1999. 333–335 (a továbbiakban SZIKSZAINÉ NAGY: *Leíró szöveg- és szemponthoz*).

Elemzés

Örkény István prózája sokféle szövegsajátosság bemutatására alkalmas, különösen jó anyagot jelentenek írásai a komplex textológiai elemzések számára.

Az 1912-ben született író a kor magyar irodalmának egyik legérdekesebb, legegységesebb hangú képviselője. Igazi műfajára és hangjára a háború utáni években talált rá: a groteszk kisregényben, színdarabban vagy az egyperces novelláiban. Nála a groteszk és az abszurd nem öncél, inkább tükör, amely a valóságot, az olykor képtelen élethelyzeteket képes megláttatni olvasójával.

Az otthon című szöveg műfaját tekintve egyperces novella, a műfajelméleti kategóriák szerint kisepikai prózaműfaj.

A textus jellemzője, hogy rövid, folyamatos szöveg, amelyben a bevezető, helyzetbemutató első bekezdés után egy tíz fordulóból álló dialógus következik, amelyben az aktuális megszólaló szavait gondolatjel jelzi. A szöveg vizuális befogadását segíti ez a tagoltság.

A bevezető rész nagyon pontosan mutatja be a kezdeti szituációt, és ez olyan szövegen belüli (kontextuális) pragmatikai tényezőket kínál a befogadó számára, amelyek elősegítik később a szöveg más, több szintű befogadását (értem itt alatta a szemantikai, stilisztikai, grammatikai stb szintet).

A bevezető sorokat boncolgatva észrevehetjük, hogy ez a bekezdésnyi szövegrész egyetlen összetett mondat, amely tömören és célravezetően, minden allűr és pátoz nélkül mutatja be a tényeket: egy négyéves kislány és édesanyja szögesdrót kerítés mögül nézik a szerelvényt, amely *hazavisz*.

A mondat szintaktikai szempontból négy főmondatból áll, és egyetlen közbeékelte célhatározói mellékmondatból. A célhatározó által sikerül egyrészt a olvasó figyelmét felkelteni, hiszen sokkal kevésbé volna hatásos :

A kislány mégy csak négyéves volt, emlékei bizonyára összemosódtak, és az anyja odavitte a szögesdrót-kerítéshez, messziről megmutatta a szerelvényt, és tudatosította benne a küszöbön álló változást. Másrészt felnőtt szereplőjének jó és pontos helyzetfelismerését, céltudatosságát bizonyítja, aki az olvasóhoz hasonlóan „érti” a helyzetet. Mindez szemben áll a gyermek bizonytalan, semleges attitűdjével, aki viszont nem érti, mi történik.

A szöveg világképe

A szöveg a kietlen, rideg, a látszólagos változás küszöbén is a megváltoztathatatlan, értékhiányos valóságot mutatja. A gyermek tehetetlenül áll a rá váró ismeretlen világ előtt.

Stilisztika

Stilisztikai szempontból elmondható, hogy a szóhasználat és a mondat szerkesztés egyszerű, hétköznapi. A csattanó, amely Örkény írásának sajátját, azaz abszurditását adja nyelvi és stilisztikai szempontból nem különbözik a szöveg többi részétől. Formailag minden a lehető legmegszokottabb, csupán a szemantikai tartalom hökkenti meg a befogadót, az emlékezete szerint mindig fogolyként élő gyermek létkérdése fogalmazódik meg, és marad megválaszolatlanul az utolsó megnyilatkozásban.

Szemantika

Szemantikai szempontból a cím szerepét emelném ki, mert a szöveg globális kohézióját biztosító tényező, és a szöveggel kapcsolatos egyik legösszetettebb kategória, kataforikus⁹ szerepű, és elvárasi feszültséget kelt a befogadóban.

Tolcsvai Nagy Gábor két funkciót¹⁰ tulajdonít a címnek, amelyek közül az egyik a meta-textuális, egyeditő funkció, a másik a szövegre mint értelmes egységre utaló tartalmi funkció.

A tartalmi funkciót a cím nyelvtani formája határozza meg, mert a nyelvtani megformáltság, vagyis a nyelvi reprezentáció behatárolja az elméleti reprezentációt, a feldolgozás lehetőségeit. *Az otthon* határozott névelővel ellátott főnévből álló cím, amely aktivizálja a befogadóban az adott főnévhez tartozó prototipikus¹¹ fogalmi sémát (tudáskeret vagy forгатókönyv) Ebben az esetben azt, hogy *az otthon jó, biztonságos, meleg, védelmező, ismert, oda megyünk haza, lakunk benne* stb.

A címadó *otthon* egyben kulcsszava is a novellának, általa végig fenntartott a téma: *Az otthon – vissz haza – otthon leszünk – otthon mi az? – ahol laktunk azelőtt – ott mi van? – otthon is vannak örök? – ott nincsenek – onnan meg lehet szökni?*

Szövegpragmatika

Az elbeszélő külső nézőpontból ismerteti a helyzetet, utána pedig dialogikus szövegben, szereplőinek szavain keresztül mutatja be a történetet. A párbeszéd egy fiktív beszédhelyzetben ugyan, de pontosan követi a beszélőváltás szabályait. A dialógus az anya megszólalásával indul, a kislány pedig mindig újabb és újabb kérdést tesz fel a számára ismeretlen *otthonról*.

A háttérismeret, a keret is fontos, mert elősegíti a befogadást, a közös előismeret hiánya megnehezítené a szövegértelmezést. Bár a kor és a helyszín nem pontosan meghatározott, léteznek szövegszintű pragmatikai fogódzók, amelyek biztosítják a megértést: például *az otthon* fogalma, amely a kislány számára nem ismert, a befogadó számára viszont a biztonságos menedéket jelenti, *a szögesdrót kerítés* a fogság, a bezártság állapotát egyértelműsíti mindenkiben.

Szöveggrammatika

Elbeszélő szövegekre általában az jellemző, hogy új szereplő, helyszín, stb első megjelenésekor sok tulajdonságot sorol a narrátor, amelyekre később az utalás által emlékeztet. Örökény szövegére, bár kispikái műfaj, ez nem jellemző. A helyzetet tárgyilagosan bemutató első mondat után következik a párbeszéd, amelyben több utalás is történik közvetlen rámutatással. (pl... megmutatta neki a **szerelvényt – Ez a vonat vissz haza.**

A szövegekre általánosan jellemző névelőhasználati sorrend, amely szerint az első említéskor határozatlan névelővel, a második, harmadik említéskor pedig már határozott névelővel találkozunk, itt teljesen hiányzik. A határozott névelős cím is azt sejteti, hogy egy már ismert dologról van szó, bár a befogadó csak most találkozik először vele. Tovább haladva a szöveg

9 Uő: *A cím* = SZIKSZAINÉ NAGY: *Leíró szövegtan* 168–172.

10 TOLCSVAI NAGY GÁBOR: *A cím* = Uő: *A magyar nyelv szövegana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 267–270.

11 KIEFER FERENC: *A prototípuselmélet és a kognitív szemantika* = Uő: *Jelentélmélet*. Egyetemi Könyvtár, Corvina, 92–119.

boncolgatásával sem találkozunk egyetlen határozatlan névelős főnévvel sem, ami által a befogadóban a beavatottság és a jó helyzetismerés érzetét kelti a szerző.

És ebben a roppant egzakt és határozott módon bemutatott helyzetben a gyermek teljesen értetlenül áll, bár kérdéseire a megfelelő válaszokat kapja, számára homályba vész az, amit már mindenki más (a szöveg alkotója, az anyja és a befogadó is) ért, hiszen belőle hiányoznak az *otthon* fogalmához tartozó sémák. Ebben éppen azt az ellentétet látom meghúzódni, ami a szöveg abszurditását adja.

A gyermek szemszögéből figyelve a helyzetet, más képet kapunk: ő valójában teljesen tisztában van saját ralhelyzetével, és avval hogy ez az állapot nem jó, következőképp változtatni kell rajta: *megszökni*. Ennek érdekében ő maga is pontos, célirányos kérdéseket fogalmaz meg. Így tekintve a dolgot, inkább párhuzamot érzünk a nyelvi megformáltság és a jelentés között.

Intertextualitás

A textus többszintű elemzése után néhány intertextuális összefüggésre szeretnék rámutatni.

A zárómondat (kérdő mondat állítmánya) állítmánya a *lehet* modális ige, amelyhez nyelvtani alanyként kapcsolódik a (*meg*)szökni főnévi igenév. *Mi lehet? Mi az, ami lehet? – Megszökni*. A gyermek helyzetéből adódó logikus kérdés azonban nyitott marad, nem kapunk rá választ.

A kérdésben megtalálható főnévi igenév mint nyelvtani alany nem utal a cselekvés valós végrehajtójára, személytelenséget és tehetetlenséget sugall. A szögesdrót mögött szigorúan őrzött fogolynak csupán álma lehet a szökés, ennek a sajátos lelkiállapotnak evidens kifejezőeszköze a főnévi igenév, amely átmeneti szófajként ige és főnév között, igetartalmat hordozva főnévi jelentéstípusba ágyazottan, a cselekvést elvontan, dologként, fogalomként általánosan nevezi meg.¹²

A főnévi igenév nyelvtani szinonimái az *-ás*, *-és* deverbális képzős főnevek, amelyek folyamatként képesek láttatni a cselekvést: *lehetséges a megszökés* vajon ugyanazt a tehetetlenségi állapotot teremtenék, mint a főnévi igenév?¹³

Válasz helyett Krúdy Gyula két nominatív szerkezetű novellacímét idézem: *Szökés az életből* és *Szökés a halálból*. Mivel ebben az esetben folyamatként érzékeljük a cselekvést, az ige hiányának ellenére is mozgalmasságot vélünk felfedezni a nominatív szerkezetekben. Azt észlelhetjük, hogy különbség van a cselekvés elvontként való megnevezése és a cselekvés folyamatának megnevezése között. Értelmezésük különböző, a szinonimitás nem teljes, minden apró nyelvi változás vagy változtatás interpretációbeli változásokat is von maga után.

Szökés az életből – Szökni az életből

Szökés a halálból – Szökni a halálból

Eloolvasva az első címet: *Szökés az életből*, első gondolatunk a halál. A *Szökés a halálból* cím pedig éppen az élet felé tereli gondolatainkat. Élet és halál éles ellentét. Az elmozdulás iránya a két címben nem változik, hiszen mindkettőben bentről kifelé történik az elmozdulás. Vala-

12 LENGYEL Klára: *Az igenevek = Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 223–231.

13 KIFER: *i. m.*

honnan, azaz egy belső világból kell megszökni. Első esetben az életet kívánja maga után hagyni a valaki, vagyis hátul, tehát maga mögött. Ebből arra következtethetünk, hogy a hátrahagyott élet nem jó, hiszen emberi természetünkben fakadóan mindig a rossz dolgokat kívánjuk elhagyni, illetve azokat mindig hátulról érkezőknek véljük érzékelni: **utolérte a halál.**

A nyelvi világban is természetyszerűleg a rossz dolgok vannak hátul. Érdekes, hogy itt éppen előttünk, velünk szemben van a halál, tehát az mint pozitív érték jelenik meg.¹⁴

A második címben már mögöttünk van a halál, tehát a nyelvi világban is elfoglalt helyén. Itt a halál elől szökne meg valaki, (talán) az életbe. Nyelvi világunkban az élet hosszabb vagy rövidebb része előttünk van, de hogyan lehet megszökni a halálból? Az életből a halál felé haladunk mindannyian, de a visszaút nem ismert. A címben található helyhatározórag explicit módon mutat rá arra, hogy Szindbád a halálban van, azaz meghalt, és ebből az állapotból kíván menekülni.

Az ilyen kifejezésmód mégsem meglepő, hiszen még a köznapi nyelvben is, súlyos betegségből való felgyógyulásakor, szoktuk mondani, hogy **a halálból tért vissza valaki**, azaz *megszökött a halálból*. A két novella címének csak egyetlen eleme változik, de ez a parányi eltérés mégis a szökés két sarkpontjának, kiindulási és végpontjának felcserélődését eredményezi. Mondtuk már, hogy bentről kifelé való elmozdulásról van szó, Szindbád a kint-bent térdimenzióban mozdul el, ahol a bent nem a meleget, a jót, a védettséget jelenti, hanem a bezártságot, a fojtó légkört. A novellaszövegek ismeretében mondhatjuk, hogy egyik esetben a Bánatváriné melletti élet, másik esetben pedig a Fáni melletti halál jelenti Szindbád számára a megkötöttséget, amelyből menekülnie, szöknie kell. Szindbád mindkét esetben a számára pozitív pólus felé fog tartani.

Összehasonlítva az Örkeny-novella csattanójaként használt főnévi igenév végkicsengését a Krúdy-novellák címében használt -ás,-és képzős főnevek hatásával, azt kell látnunk, hogy bár nyelvtani szinonimákról van szó, a jelentésükben, értelmezésükben található árnyalatkülönbségek nem teszik őket felcserélhetőkké. A nyelvi megformáltság a szerző céljainak van alávetve. Mindezek az észrevételek és állítások azt az alapgondolatot támasztják alá, hogy nyelvi megformáltság és az irodalom szorosan összetartozik.

LINGUISTIC ANALYSIS OF A LITERARY TEXT.

ISTVÁN ÖRKÉNY: *THE HOUSE*

Keywords: *morphology, syntax, textology, intertextuality, literary interpretations*

The paper entitled *Linguistic Analysis of a Literary Text* is based on short story titled *House* of István Örkeny. The subject of this paper is therefore the linguistic analysis of the text.

In the introduction I theorize about the importance of linguistics in the analysis and interpretation of literary texts.

14 SZILÁGYI N. Sándor: *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi TK Tanács, Kvár, 1996.

During the analysis, I am looking to the close relationship between literature and linguistics; take into account the structure of the entire literary works and mainly I'm looking at morphological and syntactic characteristics of the text, always showing how and in what way grammatical structure influences the text's semantic analysis of the literary interpretation. The analysis wants to highlight the fact that the form and meaning aren't isolated from each another, they complete one another.

To give a more comprehensive image about the subject, we can not only do a morpho-syntactic analysis. Therefore my paper views the literary work from the text linguistics point of view (a branch of linguistics), providing an interdisciplinary analysis. We can see therefore that the semantic, pragmatic or even global level analysis of the grammatical text leads us to the same conclusion: the literary work can be interpreted very well starting from the base, from the form.

The last part of the paper surpasses the analysis of a single work in order to prove that the adopted analytical method is not valid only for a specific literary, but also is generally valid.

ANALIZA LINGVISTICĂ A UNUI TEXT LITERAR.

ISTVÁN ÖRKÉNY: *CĂMINUL*

Cuvinte-cheie: morfologie, sintaxă, textologie, intertextualitate, interpretări literare

Lucrarea cu titlul *Analiza lingvistică a unui text literar* la bază nuvela-minut cu titlul *Căminul* de István Örkény. Subiectul lucrării de față o constituie așadar analiza textului din punct de vedere lingvistic.

În partea introductivă reflectez asupra importanței lingvisticii în analiza și interpretarea textelor literare.

Pe parcursul analizei caut tot mereu legătura strânsă dintre literatură și lingvistică; iau în calcul structura întregii opere literare și urmăresc primordial caracteristicile textului la nivel morfologic și sintactic, arătând mereu cum, în ce mod structura gramaticală influențează analiza semantică (interpretarea literară) a textului. Analiza dorește să scoată în evidență faptul că forma și sensul nu există izolați unul de altul, ele se completează.

Pentru a da o imagine cât mai complexă despre temă, nu ne putem mulțumi doar cu analiza morfo-sintactică. De aceea lucrarea privește opera literară și prin prisma textologiei (o ramură a lingvisticii) oferind analizei un caracter interdisciplinar. Putem să observăm așadar că analiza semantică, pragmatică sau chiar gramaticală la nivelul global al textului ne duce spre aceeași concluzie: opera literară poate fi interpretată foarte bine pornind de la bază, de la formă.

Ultima parte a lucrării trece de analiza unei singure opere cu scopul de a dovedi că metoda de analiză adoptată nu este valabilă doar pentru o literară anume, ci este general valabilă.